

Андрій Гурбик

**ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ А. ЖДАНОВИЧА
1650 р. ДО СТАМБУЛА В КОНТЕКСТІ
НАБУТТЯ УКРАЇНОЮ ОСМАНСЬКОГО
ПРОТЕКТОРАТУ**

В статті розглянуто основні аспекти дипломатичних контактів між Українським гетьманатом та Османською імперією початку 50-х років XVII ст., прослідковано генезис українсько-османських відносин та етапи переговорного процесу щодо набуття Україною османського протекторату.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, Османська імперія, протекторат, посольство, гетьман, султан.*

В статье рассмотрены основные аспекты дипломатических контактов между Украинским гетманатом и Османской империей в начале 50-х годов XVII века, прослежены генезис украинско-османских отношений и этапы переговорного процесса относительно достижения Украиной османского протектората.

Ключевые слова: *Войско Запорожское, Османская империя, протекторат, посольство, гетман, султан.*

There are viewed the basic aspects of diplomatic contacts between the Ukrainian Hetmanstate and the Ottoman Empire (the early 1650's) in this article. It has also retraced the genesis of the Ukrainian-Ottoman relations and stages of negotiations in attaining Ukraine's Ottoman protectorate.

Keywords: *the Zaporozhian Host, the Ottoman Empire, protectorate, embassy, hetman, sultan.*

Попри значні досягнення сучасної української історіографії у вивченні ролі геополітичного чинника в становленні Української козацької держави середини XVII ст., все ще потребують поглибленого дослідження південно-західний (молдаво-валашсько-трансільванський) та південний (кримсько-турецький) напрями зовнішньополітичних устремлінь Українського гетьманату. Особливо це стосується початкового / першого пері-

оду існування Української козацької держави 1648–1652 рр.*, коли саме відбувалося становлення підвалин державницької політичної культури Війська Запорозького та робилися активні спроби налагодження тривалих відносин із сусідніми правителями, закладалися певні зовнішньополітичні традиції.

Генеза взаємовідносин. Особливо важливим є висвітлення впливу кримсько-турецького фактора на зовнішньополітичні устремління українських гетьманів та появи в козацькому середовищі ідей тісної союзницької співпраці із Кримським ханатом та Османською імперією і навіть визнання протекторату з боку останньої. Різним аспектам зазначеної проблематики та окремих хронологічних періодів присвячували свої праці як історики XIX — початку XX ст., так і чимало сучасних вітчизняних фахівців (Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, П. Сас, В. Щербак, В. Горобець, Т. Чухліб, О. Галенко, Я. Федорук, В. Брехуненко, В. Станіславський, Б. Черкас, Н. Савчук, В. Газін та ін.).

З іншого боку, як вже зазначали дослідники, наростання військової козацької потуги впродовж XVI — першої половини XVII ст. не лише викликало занепокоєння південних сусідів України, а й породжувало в політикумі Криму й Порти ідеї союзництва та намагання вигідно використати мілітарний потенціал українського козацтва. Тим паче, що Військо Запорозьке у квітні 1618 р. вже реально вело перемовини з Лігою європейських держав про хрестовий похід проти Османської імперії. За таких обставин та в часи масштабних геополітичних протистоянь османські правителі були навіть готові ратувати за створення для Війська Запорозького окремого державного утворення під покровительством Високої Порти. Приміром, це мало місце під час Хотинської війни 1621 р., коли в Україні активно діяли десятки турецьких розвідників та резидентів, що агітували за відхід від союзницької угоди із Річчю Посполитою та перехід на бік Туреччини. За це козацьким керманичам України обіцялося не лише високе покровительство, а й окрема держава та навіть пропонувалося обрати на свій розсуд її столицю — Київ чи Кам'янець-Подільський. Проте в часі Хотинської кампанії ідея османського покровительства над Україною не була позитивно сприйнята козацькою спільнотою¹.

Але очікування неминучого «одержавлення» українського козацтва, яке охопило столиці ближніх та дальніх сусідів України у першій половині XVII ст., відкривало перед козаками перспективу не лише тактичної воєнної співпраці на міжнародній арені, а й можливість мати вагу в геополітичних проектах та комбінаціях правителів Заходу та Сходу. Ще одним вагомим доказом на користь такого припущення було, приміром, прагнення перського шаха Аббаса II (1617 р.) оселити частину українських козаків на чорноморському узбережжі

* Дослідники виділяють в перебігу Української національної революції XVII ст. п'ять періодів: I-й — 1648–1652; II-й — 1652–1657; III-й — 1657–1663; IV-й — 1663–1668; V-й — 1668–1676 рр. (Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 2009. — С. 33–43).

Грузії, щоб забезпечити собі постійний контакт / вихід на європейський простір і, перш за все, в Річ Посполиту. У 1618 р. за вказівкою П. Сагайдачного та козацького полковника О. Голуба до Аббаса відбуло посольство Війська Запорозького, щоб узгодити спільну політику щодо Порти. А королівські уряди Швеції у 20–30-х роках XVII ст. розглядали як вповні реальну перспективу створення окремої Української держави під своїм патронатом, або ж якогось із сусідніх монархів².

На південному ж напрямі після нечуваної до того перемоги польсько-українських військ над величезною армією Османської імперії під Хотином (1621 р.), українсько-татарська співпраця не лише не згасла, а почала набувати нових обертів та навіть юридичних форм. Найбільш ранньою з відомих угод між Військом Запорозьким та Кримом був договір про добросусідство та військову взаємодопомогу, підписаний на Запорожжі в урочищі Карайтебен 24 грудня 1624 р. Цікаво, що її поява стала наслідком активної військово-дипломатичної співпраці між сторонами³. Оцінюючи цю угоду, П.М. Сас слушно зауважував, що перший міжнародний договір Війська Запорозького, «як напрямок політичного мислення, був спрямований на політичне відпащення від метрополії, він кидає проекцію на пізніші міждержавні договори Богдана Хмельницького»⁴.

Водночас Військо Запорозьке, окрім регіонального регулювання відносин із сусідами на південному порубіжжі, також активно втручається як у міжусобне протистояння кримських правителів (1626–1629 рр.), так і в династичну боротьбу, яка розгорілася за турецький престол у 20-х роках XVII ст., коли псевдоцаревич О. Яхія оголосив себе сином турецького султана Мегмеда III. Адже вказаний вельможа-спадкоємець прибув в Україну та в Києві (жовтень 1621 р.) отримав благословення митрополита Йова Борецького на спільну боротьбу проти Туреччини. Рекомендації митрополита та перспективи бачити на турецькому троні православного султана (останній був охрещений під ім'ям Олександр) із захопленням були сприйняті у Війську Запорозькому, і українська сторона завзято взялася допомагати Яхії організувати антитурецьку коаліцію⁵. Все це загалом свідчило не лише про те, що українське козацтво мало повну зовнішньополітичну суб'єктність, але й активно втручалось в політичні процеси на території сусідніх держав, провадило сміливі міжнародно-правові кроки / проекти.

Таким чином, розвиток політичної культури Війська Запорозького та реалії перших десятиліть XVII ст. значно випереджали найсміливіші політичні проекти кінця XVI ст. Адже, приміром «козацький» проект 1590 р. відомого церковного та суспільно-політичного діяча України Йосипа Верещинського (бл. 1530–1598) передбачав для українського козацтва лише виключно конфронтаційну зовнішньополітичну модель поведінки на південних кордонах Війська Запорозького. Він, зокрема, закликав володарів Речі Посполитої та й інших країн Європи активно протистояти турецько-татарській агресії і навіть зібрати 575-тисячне військо для хрестового походу супроти Османської імперії⁶.

У подальший історичний період, аж до початку Української національної революції 1648–1676 рр., переконання в доцільності активної військової співпраці із Кримом та налагодження відносин з Портою в українській стороні все зміцнювалося й набувало конкретного наповнення. У 30–40-х роках XVII ст. це вилилося у низку спільних козацько-татарських військово-політичних акцій, коли їхні об'єднані підрозділи гучно громили польські й московські загони та провадили успішні походи землями Речі Посполитої та Російської держави⁷.

Характерно, що ще у 1646 р. делегація Війська Запорозького (до складу якої за статусом і знанням турецьких справ входив і Б. Хмельницький*) на таємній нараді у Владислава IV провадила таємні перемовини із Польщею та іншими союзниками про початок широкої воєнної кампанії проти Туреччини. Але, коли плани турецької війни були відкладені союзниками на невизначений термін, вже в часі реальної підготовки до початку повстання в Україні, Б. Хмельницький, навпаки, налагоджує дипломатичний діалог із султаном та доручає своєму посольству (осінь 1647 р.) добиватися прихильного ставлення та підтримки, а на себе бере зобов'язання припинити морські походи козаків та розбої на морі⁸.

Вже на самому початку визвольної боротьби, не маючи надії на військову допомогу Москви чи інших сил, Б. Хмельницький, підтримуваний більшістю старшини, з-поміж реальних союзників у війні проти Речі Посполитої вагому роль відводив Кримському ханству та Оттоманській Порті. Однак певний прошарок старшини не був готовий до такого стрімкого повороту подій і виступав проти українсько-татарського зближення. Незважаючи на це, одразу після опанування Запорожжя та обрання гетьманом Війська Запорозького (січень 1648 р.) Б. Хмельницький провадить активний дипломатичний діалог із Кримом (в короткім часі до хана та інших татарських достойників було відправлено кілька посольств), який завершується укладанням двостороннього військово-політичного договору (березень 1648 р.). Це була помітна стратегічна перемога Війська Запорозького, адже подальша дорога до Стамбула пролягала через Крим, оскільки сусідні українські землі були саме в сфері його впливу і потрапити в систему османської політики можна було лише з ініціативи / рекомендацій Бахчисарая.

Український гетьман конче потребував не лише політичного союзника (сановники Речі Посполитої в 40-х рр. XVII ст. особливо боялися українсько-татарського зближення), а й татарської кінноти, щоб нарівні протистояти знаменитій польській кавалерії. Зазначимо, що у процесі цих переговорів ще не було виявлено домагань Кримського ханату стати протектором України (що припускали окремі автори), як це було, приміром, восени 1653 р. Водночас

* Б. Хмельницький був обізнаний із ситуацією в Туреччині ще з 20-х років, коли після Цецорської битви 1620 р. потрапив у турецький полон і два роки був невільником султанського флотоводця у Константинополі.

можна було домовитися з українськими козаками про можливість їхньої участі у морському поході в Середземне море для війни проти Венеціанської республіки*, чого домагався султан Ібрагім I (1640–1648) від самого хана⁹.

Українсько-кримська угода 1648 р. одразу ж вступила в силу, і на з'єднання з українським козацтвом почали прибувати підрозділи коменданта Ферал-Керманського замку Тугай-бея (згодом їхня чисельність сягала 4 тис. вояків). А участь останніх у перших битвах значно деморалізувала поляків та була вагомим фактором у здобутті гучних перемог Б.Хмельницьким під Жовтими Водами й Корсунем (квітень–травень 1648 р.)¹⁰.

І хоча весною 1648 р. Б. Хмельницький мав усі шанси й бажання швидко розвивати успіх та продовжити наступ, але знову ж вагомим фактором стала позиція Криму. Татарська сторона вирішує покинути українського гетьмана (можливо, із санкції правителів Порти) й повернутися в Крим¹¹. Очевидно, на даному етапі значне послаблення Речі Посполитої та піднесення Війська Запорозького не входило в політичні плани південних сусідів України.

Загалом же означені події задали певний алгоритм взаємодії між союзниками, які в подальшому проявлялися в ще драматичніших ситуаціях. Це сталося, приміром, тоді, коли 5 серпня 1649 р. спільна козацько-татарська армія (адже навесні 1649 р. українсько-кримський договір 1648 р. було й надалі пролонговано) розгромила у Зборівській битві (5-6 серпня 1649) армію Яна II Казимира, і капітуляція поляків здавалася неминучою. Але вже наступної доби хан пішов на таємну угоду із польським королем, і, щоб уникнути об'єднання польсько-татарських військ, Б. Хмельницький вимушений був теж вступити в переговорний процес та погодитися на умови Зборівського договору від 8 серпня 1649 р.¹² Тож така дозована допомога Кримського ханства не давала можливості остаточно перемогти польську армію та швидко створити незалежну Українську державу, але, за великим рахунком, саме вказана військово-політична співпраця з Кримом забезпечила мирний тил українському війську та значно посприяла подальшому становленню української державності. Укладеною письмовою угодою з Кримським ханством Б. Хмельницький з гордістю похвалявся перед московським послом Василем Унковським в жовтні 1650 р.¹³

Доволі точно південну дипломатію Українського гетьманату означив І. Лисяк-Рудницький: «головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу»¹⁴. Ще більш обережною мала бути кримська політика України після укладення кримсько-польського Зборівського договору.

Зважаючи на таку поведінку кримських правителів, Б.Хмельницький, на думку дослідників, одразу після Корсунської битви (15–16 травня 1648)

* Війну з Венецією Порта вела протягом 1645–1669 рр.

відправив до Стамбула посольство на чолі з полковником Ф. Джалалією. Українські посланці мали сповістити про військово-політичний союз із Кримом та домагатися в султана Ібрагіма I покровительства над Військом Запорозьким (щоб узяв козаків «під свою оборону»), а взамін обіцяли сплату данини (як це робили інші васали Порти) та військову допомогу. Також посла Б. Хмельницького прохали вплинути на кримського хана, щоб той припинив грабувати підвладні Війську Запорозькому території (заборонив брати в ясир українських бранців) та проявляв рішучість і послідовність у спільній боротьбі проти Речі Посполитої. За деякими даними, було навіть досягнуто угоди про сприятливі умови торгівлі для українських купців на Чорному і Середземному морях (т. зв. Чорноморська конвенція*) та інші преференції, оскільки війна з Річчю Посполитою перекривала Україні вихід на Балтику. Про успішні дипломатичні відносини та реальні перспективи українсько-турецького зближення свідчило повернення полковника Филона Джалалії разом із представником Стамбулу, який передав українському гетьману запевнення в підтримці з боку султана. Але ця перша українсько-османська угода, укладена в липні 1648 р. (оригінальний текст цього договору не знайдено), на думку істориків, була анульована двірцевим переворотом (в тогочасній дипломатичній практиці вважалося, що договори укладаються між верховними правителями), коли яничари скинули султана Ібрагіма I і возвели на престол (8 серпня 1648 р.) неповнолітнього Мегмеда IV (1648–1687)¹⁵.

На кінець літа 1648 р. Чигирин готує нову дипломатичну місію до Стамбула, яка з початком осені вирушає в дорогу. Посольство мало домагатися у нового султана прийняття під свою протекцію Війська Запорозького й обіцяти за це не лише васальну данину та рабів на галери, а й, за деякими даним, передачу Порті Кам'янця-Подільського. Але Стамбул попервах не наважувався вирішувати кардинальні питання, а отже обмежився лише схваленням союзу Б. Хмельницького з Кримом¹⁶. Тому український гетьман, щоб підтвердити серйозність своїх намірів, одразу ж пише султану нового листа (в різних варіантах останній датується періодом від середини жовтня до кінця листопада 1648 р.), якого, на думку дослідників, доставило нове посольство Ф. Джалалії. У цьому документі українська сторона викладала цілу політичну програму розвитку взаємовідносин України та Османської імперії, основою для чого

* Остання розпочиналася такими словами: «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі яким він має бути. 1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав... без жодної затримки, перешкоди і труднощів» (Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 67–70).

мало стати прийняття Військом Запорозьким підданства турецькому султану, що було узгоджено з найвищими православним ієрархами¹⁷. При цьому вже восени 1648 р. гетьман України пропонував турецькій стороні й формально-юридично закріпити підданство України¹⁸. Піддаючи під протекторат / владу султана такі значні території, Б. Хмельницький вважав за можливе вже вкотре просити для себе Волощину¹⁹.

Важливо зазначити, що османський протекторат не був кінцевою метою політики Чигирин, а швидше певним етапом та засобом реалізації подальших політичних планів. Тому український гетьман заохочував правителів Стамбула до підтримки його боротьби проти Речі Посполитої та набуття нових територій у межах останньої: «Коли ж, в. ц. м., накажеш решту королівства і Литву зайняти, не приводячи багато свого війська, я довершу це з своїми людьми за короткий час»²⁰.

Подальший розвиток дипломатичних відносин України та Порту достеменно невідомий. Але не можна погодитися з твердженнями деяких істориків про «тривалу паузу»²¹ у них. Адже, як свідчать дослідження В. Степанкова, проведені у польських архівосховищах, Б.Хмельницький вже в лютому 1649 р. виправляє до Стамбула нове посольство для узгодження позиції сторін щодо протекторату над Військом Запорозьким, а навесні турецька сторона вимагає від кримського хана та сілістрійського паші надати серйозну допомогу Україні. Відомо, що впродовж 1649 р. український уряд кілька разів звертався до турецької сторони, підтверджуючи попередні двосторонні домовленості про військову взаємодопомогу, а також домагався волі султана на залучення до війни проти Речі Посполитої армій Трансільванії, Валахії і Молдавії²².

Таким чином, підтверджується думка фахівців про те, що протягом 1648–1649 рр. більш важливим для української сторони було налагодження приязних взаємин та отримання конкретної військової допомоги від сусідніх правителів, аніж прийняття підданства котрогось із них. А сам переговорний процес про протекторат над Україною вповні міг бути засобом тиску на інших контрагентів дипломатичних відносин, щоб спонукати останніх до поступливості у переговорному процесі. Але навіть такі заходи не давали можливості Чигирину в 1649 р. добитися хоча б натяків на протекторат Москви та залучення її армії для боротьби проти Польщі. Тож найперспективнішим у даний період виглядав тісний союз із Стамбулом, як з огляду на мілітарні можливості Туреччини, так і з позиції впливу останньої на Крим та інші васальні князівства (слід зазначити, що в історіографії неодноразово висловлювалась думка про те, що протягом 1649–1650-х рр. відбувалося фактичне утвердження османського протекторату над Україною²³).

Політика початку 50-х років. Навесні 1650 р. Б. Хмельницький розгорнув дипломатичну переписку з турецькими високими достойниками Бекташ-агою та очаківським беєм Мурад-пашою. Гетьман бажав продовження політичного діалогу та укладення українсько-османського договору. Йшлося також про обмін повноважними великими посольствами.

Наступний важливий етап переговорів із Портою припадає на липень 1650 р., коли до Чигирини 9 липня прибуло посольство турецького достойника Осман-аги у супроводі знаного в козацькому середовищі Ойтеша Одабаша, представника очаківського бея. Турецьке посольство, щоправда, не застало в столичному місті самого гетьмана, оскільки той, починаючи із 1 липня, займався на Полтавщині організацією війська на допомогу кримському хану²⁴. Як відомо з реляції польського посланця Колонтая, що теж із 6 липня чекав аудієнції в Чигирині, Б. Хмельницький, «зібравши на Полтаві найліпшого війська, послав [ханові] шість тисяч*, а сам до Чигирини повернувся, хоча був би там довше, але йому дали знати про мене та посла турецького, який приїхав від цісаря турецького султана Мегмеда»²⁵.

Як тільки Б. Хмельницький прибув із Миргорода (19 липня у п'ятницю), то наступного ж дня велів організувати у себе гучний прийом послів Порти. Свідченням особливого ставлення до місії Осман-аги було те, що український володар з-посеред польських та інших посланців, які одночасно очікували на аудієнцію (а то й раніше прибули до Чигирини), першими прийняв турецького і татарського послів. За дипломатичним етикетом це була ознака великої поваги, і тому Б. Хмельницький не оминув про це сповістити султану, водночас вибачаючись за те, що Осман-ага більше десяти днів чекав у Чигирині приїзду гетьмана: «[ваш посол] тоді вдома нас не застав, коли ми війська наші впроваджували для послуг хана його милості, за що ваша милосте нас не осуджуйте»²⁶. Подібне відзначав і А. Кисіль, який з прикрістю сповіщав своєму королю Яну Казимиру, що козаки «послу його королівської милості не виявляли ніяких почестей, належних послам, а взявши турецького посла, поїхали з ним в Суботів, торжествували і стріляли з гармат»²⁷. Для посланця Порти, дійсно, надали білого породистого скакуна та запросили на урочистий обід, під час якого чотири рази салютували із гармат**. Достеменно невідомо, чи привіз Осман-ага із собою лист султана (твердження деяких сучасних дослідників про те, що Б. Хмельницькому таки вручили послання Мегмеда IV, потребують додаткового обґрунтування), але на словах турецький посол із великою пошаною (згідно дипломатичного етикету) звертався до гетьмана України та передавав вітання від свого правителя (не згадувалося й належних у таких випадках цінних дарунків від султана, окрім східних солодошів). Він також повідомив, що турецький правитель із великим зацікавленням сприйняв всі попередні звернення Війська Запорозького про підданство Високій Порті, і якщо укра-

* Справжня кількість відправлених на підмогу хану військ достеменно невідома. Сам Хмельницький у бесіді в Миргороді із російськими представниками М. Антоновим та Б. Салтановим називав цифру 3000 вояків.

** За свідченнями дипломатів, коли під час прийомів у гетьмана лунали гарматні постріли, то Б. Хмельницький неодмінно кожного разу вставав, знімав шапку й казав: «Дай Господи, щоб здоров був... [той правитель в честь посла якого лунав салют]».

їнська сторона й надалі дотримуватиметься заявленої позиції, то в Стамбулі з готовністю очікують повноважне українське посольство.

Також українському гетьману було вручено три листи-відповіді — один від Бекташ-аги та два від Мурад-паші. Очаківський бей уклінно вітав не лише самого Б. Хмельницького, а й старшину Війська Запорозького та гетьманового сина, ратував обома руками «триматися» за добросусідство із Кримом та Портою. У листах же яничарського аги сповіщалося, що вся кореспонденція Б. Хмельницького до сановників Стамбула була донесена султану, і він з великою приязню говорив про бажання України набути турецького протекторату та запевняв у своїй готовності щиросердно зустріти й обдарувати українських послів, обіцяв всіляку військову допомогу й ратував за якнайтіснішу співпрацю Українського гетьманату з Кримським ханством²⁸. Головним же успіхом переговорів було те, що в обмін на заборону козацьких морських походів султан обіцяв військову допомогу Україні у війні з Річчю Посполитою.

Про велику зацікавленість української сторони в означених переговорах свідчила та оперативність, із якою були прийняті та відправлені назад турецькі дипломати. Адже вже десь 25 липня* Б. Хмельницький дав відпуск для Осман-аги. «З великим тріумфом був прийнятий, обдарований, з музикою воєнною випроваджуваний, відбув той посол», — із долею заздрості писали про його від'їзд польські посланці до Чигирин²⁹. Водночас, скориставшись запрошенням султана, разом із агою український володар відправив до Стамбула повноважне посольство та грамоту для Мегмеда IV. У ній гетьман підтвердив свою приязнь і готовність захищати від ворогів та несанкціонованих козацьких походів рубежі Османської імперії³⁰. Також в своїй грамоті Б. Хмельницький нагадав султану про велику увагу, яку в Чигирині було приділено його посланцю, й висловив надію на таку ж взаємність у Стамбулі та вільне просування української дипломатичної місії³¹. Водночас українська сторона домагалася скинення волоського господаря, якого розглядала як перепону для дипломатичних контактів гетьмана із султаном³². Очолював українське посольство київський полковник А. Жданович, який, поза сумнівом, був талановитим дипломатом, до того ж добре обізнаним із турецько-татарськими справами.

Відомо, що одразу після призначення А. Ждановича київським полковником, Хмельницький намагався використовувати його військовий та дипломатичний досвід. Так, уже взимку 1649–1650 рр. гетьман планував послати Ждановича і 6 тис. козаків на допомогу кримському ханові. Проте зрештою

* Дата встановлена за допомогою цього ж листа Б. Хмельницького. У ньому гетьман пише, що «лист від Бекташ-аги через Осман-агу 5-го дня нам віддано» (ДБХ. — С. 177. — № 107). А вказана аудієнція відбулася п'ятьма днями раніше 20 липня (20+5=25). Інші дослідники вказували різне датування цієї грамоти (І. Бутич та І. Крип'якевич називали 23 і 26 липня за старим стилем, Б. Флоря — 5 серпня за новим — тобто 26 липня за старим).

вирішив, найвірогідніше, відправити в похід з кримським ханом лише близько 3 тис. козаків³³. А. Жданович не брав участі в поході.

Головні ж зусилля київського полковника в цей час були спрямовані на активізацію дипломатичних відносин між гетьманом України Б. Хмельницьким та турецьким султаном, потепління в стосунках між якими спостерігалось влітку 1650 р. Можна припустити, що Антон Жданович брав участь у переговорах з Осман-агою в Суботіві. Серед посланців, які в кінці липня 1650 р. відбували із Чигирина до Стамбула, також згадувалися свояк гетьмана Павло Яненко-Хмельницький, сотник Павло Коланченко та якийсь грек з Білої Церкви (в інших джерелах йшлося про ще якогось товмача Павла, можливо, ним був один із вище названих старшин). Сам же Б. Хмельницький, який приймав у жовтні 1650 р. в Чигирині московське посольство В. Унковського, так сповістив останньому про цю дипломатичну місію: «А послі із Турецької землі до мене прислані для доброї справи. Хочуть мати зі мною та з Військом Запорозьким вічний мир. То ж і я послав до них своїх послів»³⁴.

В той час, коли посольство А. Ждановича перебувало на шляху до Стамбула, український гетьман вдало використовував демонстративне зближення з Портою у своїй дипломатії. Особливо виразно це простежується у переговорах із представником М. Потоцького Колонтаєм, якому 22 липня 1650 р. рішуче було заявлено: «Я — підданий вільний, кому захочу тому і буду підданим»³⁵. А від Миколая Киселя прямо зажадав передати королю, щоб польська сторона виконала взяті на себе зобов'язання, а то він «поклониться турку»³⁶. На фоні обопільного обміну посольствами між Чигирином і Стамбулом натяк був досить промовистим, і це сильно вразило польську сторону. Адже до цього Варшава й чути не хотіла не те що про самостійну дипломатію, а й навіть про окремі контакти українського керівництва із сусідніми столицями. А тут, вочевидь, вже йшлося про прийняття підданства іншого суверена, до того ж й найзапеклішого супротивника Речі Посполитої.

З метою протидії вказаному українсько-османському зближенню за роботу взялися польські сановники й, зокрема, київський воєвода Адам Кисіль, який з тривогою звертався до київського митрополита С. Косова, щоб разом «запобігти вкрай безумному союзу [Б. Хмельницького] з невірним»³⁷. Навіть сам король Ян II Казимир був у деталях поінформований про хід переговорів Б. Хмельницького із Османською імперією і у своїх сеймових інструкціях зазначав: «Подався він під протекцію турецького цесаря, з його вдоволенням, прийняв при наших послах послів від Порти з підданством, і там [у Стамбулі] для повідомлень про плани тримає своїх резидентів»³⁸. Загалом відгомін про такі радикальні дипломатичні кроки Чигирина докотився й до інших європейських столиць³⁹.

Тим часом події на півдні України розгорталися блискавично. Вже 23 липня 1650 р. до Б. Хмельницького прибув з посланнями від хана і візира кримський посол Байраклім. Він сповістив волю своїх правителів про намір виступити проти Москви й передав повеління українській стороні теж взяти участь в

поході. Такий поворот подій не був в інтересах України, оскільки із Москвою тривав, хоча й безрезультатно, дипломатичний переговорний процес про можливу військову взаємодопомогу, і тому перекреслювати напрацьований діалог було недоречним. Хоча, вибираючи між примарними надіями на співпрацю із Російською державою та реально діючим союзом із Кримом, Б. Хмельницький вирішив погодитися на такий похід, але взявся всіма силами відтягувати його початок.

На даному етапі зібрана на Дніпрі спільна українсько-кримська армія була вагомим чинником у стримуванні польського війська, яке було сконцентроване в районі Кам'янця-Подільського. І власне вказана 25-тисячна коронна армія дала привід Б. Хмельницькому розрубати гордіїв вузол непереборних протиріч. Польській стороні було заявлено про порушення нею Зборівського договору та миру, а татарам сповіщено про неможливість відходу з України на російські терени значних сил через загрозу польського вторгнення. Стурбовані провалом московської кампанії, даремним переходом та відсутністю здобичі, Крим-Гірей та мурзи вирішили хоча б поквитатися за попередні ворожі дії із молдавськими правителями. І тут теж Б. Хмельницький вимушений був погодитися на таку акцію союзника⁴⁰.

Після вступу українсько-кримської армії до Ясс молдавський господар В. Лупу погодився сплатити десятки тисяч талерів контрибуції, розірвати співпрацю з Польщею та укласти із Україною договір про взаємодопомогу. Також було домовлено про шлюб доньки правителя Молдавії Розанди та сина гетьмана Тимоша Хмельницького. Саме така версія молдавського походу та його результатів була оприлюднена в європейських столицях⁴¹. Що ж стосується Порти, то Б. Хмельницький, очевидно, вважав, що на переговорах із Оман-агою в Чигирині він достатньо переконав турецького посла в тому, що нинішній молдавський господар є ваговою перепоною в українсько-османському зближенні. А можливий гнів султана з приводу молдавської експедиції гетьман думав нейтралізувати потеплінням двосторонніх відносин і готовністю України прийняти підданство Високої Порти. Подібні розрахунки вповні виправдалися в ході здійснення вищеозначеної української дипломатичної місії до Стамбула, хоча європейським дипломатам, які перебували на той час в Царгороді, було очевидно, що «козаки і татари граються з Портою — шлють послів і листи, а водночас нищать підвладні останній краї»⁴².

Українська посольська місія прибула до Стамбула 3 вересня і перебувала в турецькій столиці до 30 вересня. Сам переговорний процес у великого візира та інших достойників Порти тривав близько двох тижнів — із 7 по 20 вересня — і був досить успішним. На перемовинах у Стамбулі козацькі посланці сповістили, що гетьманський уряд бере на себе зобов'язання підтримувати дружні стосунки з Туреччиною і Кримом, а також буде запобігати морським походам козаків та іншим ворожим щодо Османської імперії акціям. Натомість від турецької сторони А. Жданович домагався отримати запевнення, що Стамбул надасть Україні військову допомогу у разі наступу на останню армії Польщі.

Українська делегація також добивалася зміни молдавського правителя В. Лупу Мойсеєм Моголою. Загалом дії посольства на чолі з А. Ждановичем були успішними і свідчили про значні досягнення української дипломатії. З оповідей козака Грицька Канівця, брат якого був учасником цієї дипломатичної місії, стало відомо, що «гетьмановим послам у турецького султана честь і жалування було велике, і дарунки гетьманові з тими ж послами султан послав немалі, і на словах переказував: коли у гетьмана з польським королем згоди не буде, нехай він з усім Військом Запорозьким піддасться йому, турецькому султанові, [і за це] він його пожалує великим жалуванням»⁴³. А посланці від підканцлера І. Радзейовського, які були на переговорах у Б. Хмельницького, переповідали, що керівник посольської місії А. Жданович був винагороджений султаном сімома парами золотоголових шат та конем із турецьким сідлом⁴⁴. Наведена аргументація дає всі підстави погодитися із твердженням Б. Флорі, який писав, «що на переговорах було порушено питання про встановлення османського протекторату над Військом Запорозьким»⁴⁵. Хоча можна твердити й про те, що українська посольська місія до Стамбула вела переговори про конкретні умови цього протекторату, й більшість із них було вже погоджено. Адже у грамоті до Бекташ-аги від 1 грудня 1650 р. Б. Хмельницький писав, що реально виконує взяті на себе союзні зобов'язання щодо Туреччини: «ми виправили послів до Москви, щоб ні морем ні полем не вривалися в державу цісаря вашої милості»⁴⁶.

Водночас учасники українського посольства до султана змальовали загальне прихильне ставлення турецької сторони до християн (малися на увазі добрі стосунки із Молдавією) та козацької спільноти: «І козакам се відомо, що грекам [православним] від султана ніяких утисків немає, а козакам від султана буде ласка ще більша»⁴⁷. Натомість вселенський патріарх, про що було відомо навіть рядовим козакам, відмовляв українського гетьмана від османського підданства⁴⁸, а прохав шукав покровительства у християнських володарів.

Однією із важливих місій посольства А. Ждановича до Туреччини був його візит до патріарха константинопольського Парфенія II. Ця аудієнція відбулася 15 вересня 1650 р., і турецька сторона не те що не перешкоджала, а всіляко сприяла її проведенню. Як сповіщав московському царю Амфілохій, «в 15 день полковник [Жданович] был у везиря для своего дела и бил челом, чтоб он велел ему быти у святейшего патриарха благословитися и везир тотчас велел ему у патриарха побывать и велел ему во Царегороде ходити безстрашно»⁴⁹. Цим самим український гетьман не лише погоджував свої важливі зовнішньополітичні кроки, але й консультувався та очікував на сприяння вселенської церкви. У патріаршій резиденції «єво полковника патриарх принял любительно и принял патриарх его честно... и полковник вселенському патриарху бил челом до земли... и был тот полковник у патриарха у стола и честь ему велику показал и отпустил честно»⁵⁰. За деякими свідченнями, Б. Хмельницький сповіщав патріарха про вимушеність таких своїх дій, щоб закріпити успіх Війська Запорозького у боротьбі з Річчю Посполитою. Хоча за даними при-

сутнього на переговорах А. Ждановича архімандрита Амфілохія (виступав перекладачем), патріарх відмовляв українську сторону від повного підданства Османській імперії через ту «тісноту і муки, і розорення», які остання чинить православ'ю, а намовляв до дружніх відносин із Московією. На це «полковник же говорив патріарху, что де прошлые великие государи московские пожаловали были на всякий год Великому войску [запорозькому] и всех атаманов великим царским жалованием на многое время», але з початком Визвольної війни «только государь московский по нас никаковы милости и помочи не показал в таких нужных страшных временах ни словом ни делом и их же государево жалованье, что послано было к Великому войску задержали и по прежнему не послали»⁵¹. Тому патріарх пообіцяв українському послу, що буде листом звертатися в Москву, щоб там змінили своє ставлення до Українського гетьманату та почали надавати допомогу. Також константинопольський патріарх Парфеній II висловив велику радість, що через українське посольство «Антон Ждановича, Павла Івановича і товмача Павла він має змогу безпосередньо зв'язатися з [українським] гетьманом»⁵² та передати кореспонденцію (патріарші листи) останньому (про них відомо із щоденника шведського посланця в Бахчисарай Іоганна Майера). За пізнішими свідченнями (вочевидь, митрополита халкидонського), однією із причин страти османами патріарха Парфенія II 5 (15 нов. ст.) травня 1651 р. стало саме те, що він «Хмельницького послів до себе для благословення призвав»⁵³.

Окрім цього, в ході виконання посольської місії українській стороні довелося зіткнутися і з труднощами щодо пояснення вторгнення кримсько-українського війська до Молдавії. За даними, які в березні 1651 р. надав литовському посланцю Я. Радзивілла шляхтичу Мисловському учасник посольства до Стамбула білоцерківський хорунжий Іван, турецька сторона серйозно дорікала українським дипломатам за розбій на морі, свавільство, напад на підвладну Порті Молдавію і навіть плановану війну проти Туреччини. Відомо також, що кримський хан у листі до Стамбула зняв із себе усю відповідальність за молдавський похід: «турской де салтан о том к крымскому царю писал, что он под его рукою, а его ж людей воюет. И крымской де писал к салтану, что он на волоскую землю сам не ходил и своих людей никого не посылал, а ходили де на волоскую землю не его подданные вору ногайские кочевные татарова с казаками»⁵⁴. Проте, турецька сторона не мала в даний час бажання загострювати ситуацію, а тому посланцям Війська Запорозького вдалося виправдатися. Як писали польські емісари, в Стамбулі «татарам і козакам прощено розорення Молдавської землі»⁵⁵. Те ж саме стосувалося і Криму, який в даний період не особливо зважав на позицію правителів Порті. Як сповіщали вістуні в Посольській приказ Москви, «а крымской де царь у турского салтана не так, как прежние цари в послушанье бывали»⁵⁶.

Загалом згадане українське посольство до правителів Османської імперії мало значний міжнародний резонанс, і в європейські столиці полетіли звіти розвідників про хід українсько-турецьких переговорів та наслідки дипло-

матичної місії під керівництвом А. Ждановича. Один із таких звітів підготував для польського короля Яна II Казимира (підкупивши грішми когось в оточенні Б. Хмельницького) київський воєвода А. Кисіль⁵⁷. У ньому сповіщалося, що українське посольство «було прийняте більш ніж вдячно», а також, що Український гетьманат буде мати при стамбульських правителях своє окреме представництво (з окремим двором / садибою): «щоб як і інші, мали при дворі в Константинополі своїх призначених резидентів»⁵⁸. І одразу ж один із учасників місії залишився у цій відведеній резиденції. А російські посланці теж сповіщали в Москву, що українське посольство було прийняте у Стамбулі з небаченою пошаною: «и царь де турской почитал вельми гетманова посла и жаловал, что никоим де послом такой чести не бывало»⁵⁹. Також у Москві Іван Мануйлов переповідав: «А Хмельницкого де посланцы при нем у султана были 22 человека и салтан де их почтил большой честью — первым трем человеком дал по аргамаку турецкому со всем конским нарядом, да по палашу оправному, а остальным всем по кафтану золотному, а держали де их во Царе городе только две недели, а для чего присылали и с чем отпущены и про то де он доведатца не мог»⁶⁰.

Символом особливої шани до українського володаря були також дари султана, який «послав гетьману в Чигирин через чауса з тим же київським полковником кілька турецьких коней із зброєю»⁶¹. В інших джерелах уточнювалося, що коней для гетьмана було двоє, а також згадувалися шабля в дорогій оправі та «топор» / бердиш (старовинна холодна зброя — сокира з лезом видовжено-півкруглої, місяцеподібної форми, насаджена на довгий держак)⁶². Але найважливішим подарунком для українського гетьмана, звичайно, була хоругва султана як символ володарювання Б. Хмельницького над підкореними його військами українськими землями. Про неї згадувалося у листах гетьмана до київського воєводи та в повідомленні Миколая Потоцького до короля Речі Посполитої, яке він відправив 22 жовтня 1650 р. із обозу під Кам'янцем-Подільським⁶³. Зокрема, в ньому зазначалося: «на ті воєводства, які він [Б. Хмельницький] до цього часу згідно Зборівського договору тримає, хоругву цісарську отримав і з них гарадж [спеціальні виплати] цісареві [турецькому] пообіцяв»⁶⁴.

Всі наведені свідчення дають підстави погодитися із вірогідністю джерельних повідомлень, в яких, за твердженням М. Грушевського, Б. Хмельницького навіть іменовано «сторожем Оттоманської Порти»⁶⁵. Про це сповіщав із Варшави до Риму в першій половині листопада 1650 р. і посланець де Торрес, який, зібравши наявні в польській столиці відомості, дійшов висновку, що Б. Хмельницький таки отримав турецький протекторат, хоча через кілька тижнів (26 листопада 1650 р.) цей же посол вже спростовував свої попередні дані⁶⁶. Останнє пояснюється загалом суперечливим характером тієї інформації, що оберталася в європейських столицях навколо цієї в цілому sensationної дипломатичної події, та намаганням кожної сторони подавати факти у вигідному лише для себе світлі. Так, польський посланець Вісконті переконував

віденський цісарський двір (лист до Фердинанда III від 26 жовтня 1650 р.) в тому, ніби Б. Хмельницький заприсягся Стамбулу, що, в разі значної підтримки з турецького боку, він готовий відвоювати для султана не лише всі землі Речі Посполитої, а й більшу частину Європи разом із Римом. А представники московського посольства піддячого Г. Богданова в серпні 1651 р. основну увагу звертали на мілітарний та територіальний аспекти українсько-турецьких домовленостей⁶⁷. Також російським посланцям було сповіщено, що українська сторона нібито навіть пообіцяла взамін за велику військову допомогу передати під владу Стамбула деякі прикордонні міста: «і він гетьман поступиться йому за те, що йому надасть допомогу [деякими] ... містами Кам'янцем-Подільським та іншими якими містами суміжними з його турецькою границею»⁶⁸. Вказаний територіальний обмін, очевидно, дійсно обговорювався на переговорах українського посольства у Стамбулі, але він стосувався блоку так званих усних питань, про які сторони не згадували в офіційних грамотах і листах. Сама ж історія вказаних територіальних домагань Стамбула вже мала певну традицію, і про неї було дипломатам відомо ще до початку Національної революції (до 1648 р.)⁶⁹.

Цікаво відзначити, що саме тоді, коли посольство А. Ждановича перебувало в дорозі, у Стамбулі 12 шабана 1060 р. (31 липня (10 серпня за нов. стилем(?) 1650 р.) було підготовлено грамоту до Б. Хмельницького. За свідченнями фахівців, зазначений документ є чернетковим зразком, на якому не було вказано, що його вислано до адресата⁷⁰. Водночас, вочевидь, не можна й заперечувати, що оригінал з нього чи якийсь інший варіант таки не надійшов до українського правителя. Але попри все, ми вповні можемо послуговуватися вказаним цікавим дипломатичним джерелом для оцінки рівня та характеру українсько-османських відносин. Ранг послання був найвищим — «Лист самого володаря» (Наме-і Гумаюн), а тому й український гетьман у вступній його частині названий пишномовно: «Гордість володарів християнських». Також у вказаному посланні до Б. Хмельницького османські правителі констатували: «Ви пишете, що Ви прийшли до нас як до схоронища Хаканів, до нашого порогу і заявили, що при тому будете дотримувати відданість»⁷¹.

Із цієї грамоти турецького султана не вповні зрозуміло, чи він відповідав на прямий лист гетьмана України, чи лише використовував відомості послань сановників Високої Порти, до яких звертався Б. Хмельницький, і які ознайомили із своїми листами султана. Зокрема, Мегмед IV писав: «я отримав вашого листа стосовно нашої допомоги»⁷². Тут же в імператорському листі згадувалася й попереднє офіційне листування з українською стороною, коли Б. Хмельницький повідомляв про укладення договору із «кримським ханом Іслам Гереем III» та про оберігання північних рубежів Османської імперії від вторгнень. Султан схвально відгукувався про це: «що вже деякі обов'язки моєї державі ви виконали»⁷³. Разом з тим, Мегмед IV сповіщав українську сторону про задоволення її прохання бути під високою рукою османських володарів: «Ви також повідомили мене, що ви бажаєте піддатися під нашу зверхність, і

ми прийняли вас, і тому вашого посланця ми відзначили традиційним почесним одягом*. Про це буде надісланий наш володарський лист. Ви повинні на його підставі знати, як довго ви будете знаходитися під моєю зверхністю»⁷⁴.

Отже, вказана грамота Мегмеда IV від 31 липня 1650 р. засвідчує тривале домагання Українського гетьманату отримати протекцію Османської імперії, реальне виконання українською стороною обумовлених цим обов'язків щодо свого сюзерена та конкретну заяву султанської влади («ми прийняли вас») про надання такого протекторату. Формальною ознакою правового оформлення османського протекторату над Військом Запорозьким і було велике обдарування («небачене до цього») українського посольства А. Ждановича 1650 р. різними символічними речами (булава, корогва, зброя, коні, одяг), яким надавалося сакральне смислове навантаження. Також правителі Порти зазначали, що це рішення прийнято дещо авансом, попри «всіляку інформацію зі сторони ворогів». А тому султан закликав українського гетьмана до вірності, дорожити набутим статусом, а це буде гарантувати Україні достойне місце в світі⁷⁵.

Загальне потепління українсько-турецьких відносин під час посольства А. Ждановича до Стамбула було обумовлене, з одного боку, взаємовигідною військовою співпрацею, надією на укладення міцного міждержавного союзу (Порта розраховувала на юридичне оформлення свого протекторату над Військом Запорозьким), а головне, програмою мінімум для кожної із сторін убезпечувалося їхнє візаві від участі у ворожих військових альянсах. Османська імперія панічно боялася входження України до участі в коаліцію разом із Венеціанською республікою проти Стамбула. І така ситуація була реальною саме напередодні посольської місії 1650 р.⁷⁶. Однак Чигирин твердо відмовив послам Венеції. Отже, напередодні обміну посольствами у 1650 р. між Україною й Туреччиною склалися досить довірливі стосунки, які були підкріплені практикою міжнародних відносин на європейській арені.

Крім прямих досягнень посольства Ждановича 1650 р., важливими були й побічні чинники, зокрема, інформація про дипломатичне життя Криму та підступні дії польських послів у Бахчисараї. Відомості про це спочатку принесли в Чигирин вивідники⁷⁷. Але українська сторона перевірила їх, і Б. Хмельницький «одразу ж заявив, що ці підбурювання не ляжуть на совість кримського хана, який навпаки, за своїм щирим ставленням до козацтва сам і повідомив про це»⁷⁸. Про вказані секретні наміри Варшави теж вдалося дізнатися на зворотному шляху із Туреччини Антону Ждановичу, який випадково в дорозі зустрів польського емісара⁷⁹. Окрім того, далася взнаки й дружба очаківських беїв із українським козацтвом, які довірливо переказували про всі ворожі дії третіх сторін щодо Війська Запорозького. І на цей раз вони продемонстрували свою давню приязнь, що викликало здивування і роздратування в польській стороні⁸⁰.

* Л. Пріцак зазначає, що мова тут йде про кафтан.

Козацькі посланці 6 листопада в супроводі Осман-аги та з дарами повернулися в Чигирин, привізши з собою зобов'язання султана надати військову допомогу Хмельницькому у випадку відновлення Польщею військових дій. Також надійшло розпорядження кримським, молдавським та валашським військам бути готовими у будь-який час вирушати на допомогу українському гетьману. Водночас у польському звіті згадувалося, що Б. Хмельницький через це посольство «дякував за те, що дозволено кримському ханові та всім ордам допомагати Війську Запорозькому і просив, щоб новий емір теж це підтвердив»⁸¹.

Турецький посол, з незрозумілих причин, затримався в гетьманській столиці близько місяця. Навіть оточення гетьмана не було посвячене в нюанси подальших переговорів. Тому польські резиденти, які підкупили деякого із старшини, могли лише приблизно писати про перебування турецької дипломатичної місії в Чигирині⁸².

Після повернення українського посольства до Чигирини Б. Хмельницький із гордістю ознайомив з його результатами козацьку старшину, а також повідомив про листи турецьких достойників. У листі-відповіді 1 грудня 1650 р. український гетьман дякував султану: «що в милості своїй [нас] зберігати зволите, все те Війську своєму Запорозькому об'явив, про що й послі наші нам об'явили і про велике пошанування, яке ваша милість мій милостивий пан їм виявляли»⁸³, а також підтверджував взяті на себе союзні зобов'язання: «Коли ми вже одного разу в чому запряглися то вже ніколи не змінимо, бо ми обома руками за полу цісаря [турецького] його милості взялися, нехай нас не віддаляє від своєї милості. І ми є бажаними слугами цісаря його милості»⁸⁴.

Такий настрої (вірність досягнутим із Туреччиною домовленостям та гордість з успішного посольства) в Чигирині панував ще й через те, що, на відміну від південного, на північному напрямі спостерігався повний провал української дипломатії. Про це свідчили бесіди із московським посланцем А. Сухановим та єрусалимським патріархом Паїсієм, які вів у Чигирині в середині листопада 1650 р. Б. Хмельницький: «И гетман, сидя за столом, говорил: отче Арсение, посылал я к его милости государю [московському] послов своих, и мне все то во стыд и ни в чем пользы нет. Однако я на его царскую милость надеюсь, и в своей правде стою»⁸⁵. А інша козацька старшина додавала те ж саме: «И писарь говорил: не пошлем мы ныне в Москву своих послов, что ныне нам учинит государь? Пред вас преже сево мы к нему государю посылали, да только на большой стыд нам (тобто безрезультатно. — *Авт.*)»⁸⁶. Таким чином, в даний історичний період турецький напрям української дипломатії був найбільш перспективним, і тому Чигирин зосередив на ньому основну свою увагу.

Отримавши в Чигирині у перших числах грудня 1650 р. відповідні листи, турецьке посольство поспішило в зворотню дорогу. Окрім грамоти до султана Б. Хмельницький, за побічними відомостями, написав ще чотири листи до найвищих сановників Порти. За реконструкцією М. Грушевського, в цих по-

сланнях гетьман підтверджував прийняття турецького протекторату: «що він піддався цісареві турецькому й іншого пана над собою не знає», а також повідомляв, що через своїх розвідників, яких має повсюди, добре контролює ситуацію, готовий до повної перемоги воювати проти Речі Посполитої, і прохав візира прислати на весну 1651 р. турецьку армію на допомогу у цій війні. Він також порушував клопотання, щоб із Стамбула був відданий наказ кримському хану, молдавському господарю та іншим васалам Порти надіслати війська в розпорядження українського уряду для ведення бойових дій. Зі свого боку, Б. Хмельницький обіцяв надійно охороняти північні рубежі Османської імперії та стримувати від збройних акцій щодо останньої московських правителів⁸⁷.

Виходячи з цих даних, вважаємо, що український та турецький послани не могли бути присутніми «на обіді в гетьмана в Чигирині» 6 грудня, як про це пише російський дослідник Б. Флоря (не допомагає тут навіть поправка на старий / новий стиль літочислення), покликаючись при цьому на «Статейний список А. Суханова...»⁸⁸. Адже в останньому на вказаних сторінках є лише відомості про повернення із Стамбула українського та османського послів 6 листопада (а не 6 грудня): «Того ж дня прийшов в обід турецький посол до гетьмана з його гетьманським послом, що був у Царгороді»⁸⁹. Та й не міг старець Арсеній Суханов знати, що робилося в столиці України 6 грудня 1650 р., оскільки він виїхав із Чигирини 13 листопада і вже 8 грудня прибув до Москви.

Також, за деякими відомостями, в Чигирині проводилися переговори з цілого ряду питань, про які сторони не наважувалися писати в грамотах та передавали інформацію лише в усній формі. Так, Б.Хмельницький писав у листі до яничарського аги (1 грудня 1650 р.): «А про інші справи після цісаря його милості Осман-азі усно наказали переповісти, котрому зволь ваша милість, мій милостивий пане, як мені самому вірити»⁹⁰. Найважливішим, звичайно, було обговорення конкретних умов османського протекторату над Військом Запорозьким і, як відомо, українська сторона перш за все домагалася реальної військової підтримки Порти взамін на охорону й допомогу Стамбулу на північних рубежах імперії, надалі ж, при досягненні миру, за зразок підданства могла слугувати модель відносин із іншими васалами⁹¹.

До неоприлюднених питань також відносилось обговорення можливості важливого для клану Хмельницьких династичного шлюбу Тимоша і Розанди, на що Порта попервах не давала згоди⁹² й зволікала із остаточною відповіддю, остерігаючись зміцнення своїх християнських васалів.

Деякі дослідники вбачали в тому, що Б. Хмельницький не одразу відпустив назад турецького посла, а, тим більше, не виправив з ним своє посольство, неактуальність дипломатичних відносин із Стамбулом та небажання приймати протекторат останнього⁹³. Але для таких кардинальних тверджень матеріалу явно недостатньо. Ми вже наголошували, що слід ще було узгодити деталі майбутньої українсько-османської угоди, та й головним у тому моменті для Чигирини була все ж військова допомога Туреччини. А для цього, дійсно, слід було дочекатися рішень польського сейму, щоб реально планувати військову

співпрацю. Не все так просто було і з посольською місією української сторони у відповідь. Адже відомо, що до кінця 1650 р. до Стамбула із Чигирина було відправлене ще одне посольство.

У зв'язку з цим в грудні 1650 р. султан пише листа до Б. Хмельницького, сповіщаючи, що «у Високу нашу Порту... з вашими послами повернувся один із наших чаушів і урядників Осман-чауш з вашим листом, сповненим глибокої щирості»⁹⁴. Османські урядовці підкреслювали, що вони вповні задоволені переговірним процесом та готовністю української сторони прийняти умови підданства⁹⁵. Також османські правителі обіцяли допомогти й сповіщали, що вже вислано «кримському хану Іслам Герею необхідні й суворі наші накази»⁹⁶. Особливо султан знову наголошував на усних таємних домовленостях із гетьманом: «Про все те, про що ви під секретом усно згаданому Осман-чаушу розповіли, він надав нам детальну й вичерпну реляцію»⁹⁷. На завершення у своєму посланні султан знову підкреслював важливість переходу Війська Запорозького під османську протекцію та прохав свого нового союзника про постійний обмін посольствами та інформацією: «звернувшись до нас зі всією щирістю, ви себе передасте під крила й протекцію нашої безмежної Порти... Наша Висока Порта приймає вас під свою протекцію»⁹⁸. Окрім того, османський правитель просив Б. Хмельницького виконати ритуал прийняття підданства Порти і при послах вдягнути турецький одяг: «із цим нашим світлим листом посилаємо вам відріз парчі* і кафтан для того, щоб ви, даючи віру цьому світлому листу, як наш вірний васал, одразу ж одягли кафтан»⁹⁹.

Водночас султан твердо наказував (грудень 1650 р.) хану, щоб той активно допомагав Б. Хмельницькому — «славі володарів християнського світу, високому обранцю нації, месії, гетьману козаків»¹⁰⁰. Хоча реально на кінець 1650 р. кримський хан уже відмовлявся поставити Хмельницькому необхідну кількість військ, мотивуючи відмову важким попереднім молдавським походом, і обіцяв лише 12 тис. воїнів. Така позиція Криму та загальне охолодження у відносинах із Портою висували на порядок денний потребу направити у грудні 1650 р. до Стамбула нове посольство на чолі з київським полковником А. Ждановичем, головною метою якого було збереження та зміцнення дружніх відносин з Туреччиною.

Тим часом у Стамбулі досить детально вивчали наслідки дипломатичної місії Осман-аги до Чигирина та всі надані українською стороною письмові умови / зобов'язання. За повідомленням, надісланим із турецької столиці до Відня 1 (10 нов. ст.) березня 1651 р. відомим австрійським дипломатом І.Р. Шмідтом, «Хмельницький не тільки з'єднався з татарами, але також шукав захисту і допомоги у турків і піддався Порти на певних умовах»¹⁰¹. З-поміж

* Парча — художня тканина зі складними візерунками на шовковій основі, яка містить металеві нитки (із золота чи срібла).

останніх австрієць досить об'єктивно називав і такі: «турецький султан... призначає гетьмана Хмельницького князем, з такою свободою, що він не повинен платити ніякого гараджу, але має обов'язок направляти свої війська туди куди забажає султан, і має також Чорне море забезпечити від усяких нападів»¹⁰².

Водночас в лютому 1651 р. у Стамбулі готується нове посольство в Україну, для якого знову було підготовлено два важливих дипломатичних документи: «Грамоту імператорську» та лист великого візира Мелека Агмед-паші до Богдана Хмельницького¹⁰³. У своєму фірмані султан писав: «ви приймаєте наш протекторат і що хочете бути у приятельських взаєминах із нашими військами... ви шукаєте допомоги і підданства, ми це вам даруємо, і про це ви повинні знати»¹⁰⁴. У відповідь на наполегливе звернення української сторони про письмове закріплення досягнутих домовленостей про протекцію османський двір сповіщав: «невдовзі буде надісланий договір з усіма [взаємними] умовами і обов'язками... як ознаку нашої ласки посилаю вам почесний одяг та інші ознаки приязні»¹⁰⁵.

Для остаточного узгодження статей договору в Україну в лютому 1651 р. виїхало турецьке посольство у складі вже згадуваного Осман-аги, ще одного чауша та грека Івана Петровича Тафралі. 23 березня посольство прибуло до Ясс, а 28 березня наздогнало Б.Хмельницького у Животові. Турецькі послы привезли владні атрибути для гетьмана і диплом на владу над «Руським князівством»¹⁰⁶. Умови, які узгоджувалися в ході цих переговорів, загалом були досить комфортними, але українське керівництво надміру було заклопотане подіями в Україні та, очевидно, мало деяку недовіру до Стамбула через можливі наслідки обіцяної військової допомоги і територіальні претензії. Тому Б. Хмельницький відмовився від приходу в Україну війська силістрійського паші Дервіш-Мегмеда через спустошення земель: «війську нічим прогодуватися». Також, за деякими відомостями, турецька сторона в даний час поставила мало-прийнятну для Чигирини умову, «щоб їм [туркам] у Кам'янці посадити свою людину»¹⁰⁷. Тож турецькі послы, які близько 26 квітня відбули в зворотню дорогу, не отримали від українських урядовців чітких відповідей щодо часу спорядження великого посольства до Стамбула, через що Порта мусила дещо відкласти остаточне вирішення українського питання. І все ж, на нашу думку, згадані посольства А. Ждановича та готовність турецької сторони у 1650–1651 рр. юридично завершити оформлення фактично номінального протекторату над Україною стали кульмінацією в процесі українсько-османського зближення на даному історичному етапі. Це дозволило фахівцям і, зокрема, М. Грушевському, стверджувати, що «на початку 1651 року [переговори зі Стамбулом] закінчилися формальним признанням України васальною державою Османської імперії»¹⁰⁸. Схожу думку (щодо 1651 р.) також висловив і відомий польський історик З. Абрахамовіч¹⁰⁹.

Загалом такі твердження науковців, і в тому числі істориків-османістів, як свідчить проведений аналіз історичного матеріалу, мають чітку неспростовну логіку. Адже поміж Українським гетьманом та Османською державою у

1650–1651 рр. було встановлено стратегічне партнерство. Сторони не лише на словах, а й на ділі не проводили ворожих (одна щодо одної) військово-політичних кроків: Чигирин не погоджувався вступати в жодну із запропонованих йому антитурецьких коаліцій, що дозволило Стамбулу уникнути боротьби на кілька фронтів та вільніше почуватися у війні з Венецією; Порто докладала чимало зусиль, щоб її васали і, перш за все Кримський ханат (без участі якого не було можливості провадити рішучі військові кампанії), максимально допомагали Б. Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою. Приходу для допомоги Україні інколи декларованого Портою 100-тисячного турецького війська годі було чекати через багаторічну війну Стамбула з Венецією, як власне, й масового походу українських козаків у Середземне море для участі у цій же війні.

Український гетьман у даний період, дійсно, став «сторожем Оттоманської Порти», охороняючи її північні рубежі від можливих зазіхань Москви та козацьких вторгнень. Найвищого рівня досягли також дипломатичні відносини між країнами. Практично безперервний обмін посольськими місіями, поява українського дипломатичного представництва у Стамбулі та урочистий церемоніал при прийомі посольств в обох столицях (про що з подивом писали іноземні дипломати) свідчили про союзні відносини та практичне узгодження усіх важливих міждержавних проблем (згадувався навіть проект великого договору, який перебував на стадії остаточного доопрацювання). Прямі ж заяви сторін та неодноразові згадки у дипломатарії інших країн про те, що Український гетьманат «піддався цісареві турецькому», а останній ласкаво прийняв під свою протекцію Україну (поряд з ритуалами передання Б. Хмельницькому князівського титулу, корогви, булави, відповідної зброї та одягу), не залишають сумніву в тому, що реальний протекторат Османської імперії над Українським гетьманатом таки було встановлено. Попри те, що самого договору з конкретними пунктами істориками ще не віднайдено, більшість зафіксованих у ньому умов можна реставрувати з наявних автентичних українсько-османських джерел та посольської кореспонденції інших країн.

Тому вести мову варто не стільки про формально-юридичне визнання османського протекторату над Україною, а радше про подальшу стратегію Б. Хмельницького, який на певному етапі дещо загальмував процес остаточного зближення і знову перейшов до дипломатичного маневрування, тобто надавав перевагу розмовам про підданство Порті, як вагомому фактору тиску на Москву та Варшаву, аніж реальним дипломатичним крокам. При цьому від росіян вимагалось встановлення союзницьких відносин та ведення спільної війни проти Польщі, а від поляків припинення збройної боротьби.

Тож в такому сенсі те, що Український гетьманат не зробив ще кілька остаточних зусиль для логічного завершення напрацьованих у 1650–1651 рр. дипломатичних досягнень, за слушним зауваженням сучасних фахівців, дійсно, було «істотним дипломатичним прорахунком Б. Хмельницького й старшини»¹¹⁰.

* * *

Загалом же від стану відносин Війська Запорозького з Кримом та Високою Портою кардинальним чином залежав перебіг найважливіших подій в історії Української козацької держави як в часи гетьманування Б.Хмельницького, так і за його наступників — І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та П. Дорошенка. А дії ординських союзників України при тісній співпраці демонстрували як чимало прикладів військової звитяги, так і найприкріших поразок та нереалізованих можливостей в часи подвійної гри й непорозуміння (1649 під Зборовом, 1651 під Берестечком, 1653 під Жванцем, в часі дій Раднотської коаліції (1657) тощо)¹¹¹. Слід зауважити, що ані Кримський ханат, ані Османська імперія (як, власне, й Річ Посполита та Росія) не воліли бачити на своїх рубежах новостворену суверену державу, збудовану на загалом демократичних козацьких засадах військово-адміністративного устрою. Такий наочний приклад був би дуже ризикованим з огляду на можливу втрату названими імперіями інших васальних державних утворень.

Геополітичні умови в середині XVII ст. склалися таким чином, що Україна, за влучним висловом Я. Дашкевича, «як соборна держава могла виникнути й зміцніти під протекторатом одного з прихильників-сусідів»¹¹², «багатівікове межування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду». Особливо це стосувалося першого періоду Національної революції, коли Польща виступала військовим супротивником, Росія, як союзник Варшави, ще не наважувалася втручатися в цю боротьбу, а південні сусіди були готові серйозно підтримувати Військо Запорозьке лише в обмін на статус протектора України. Історично першим таким сюзереном Війська Запорозького Б. Хмельницький готовий був обрати Оттоманську Порту. І в цьому інтереси Чигирини і Стамбула збігалися.

¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 469–471; *Raszba N.* Wojna Chocimska 1621 roku. — Kraków, 1979. — S. 71; Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер та ін. — К., 1991. — С. 172–173; *Брехуненко В.* Витоки кримської політики Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 87–91; *Флоря Б.Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995. — С. 52–59; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. — К., 2010. — С. 555–585.

² Детальніше див: *Крип'якевич І.П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. — 1914. — Т. 117–118. — С. 65–77; *Баран О.* Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик. — 1977. — № 1–2. — С. 50–54; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К., 1991. — С. 66–70; *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998. — С. 192; *Сас П.М.* Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Укр. іст. журн. — 2009. — № 1. — С. 84–102; *Гурбик А.О.* Традиція українсько-

шведських відносин у середині XVII ст. // «Україна крізь віки»: 36. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора В.А. Смолія. — К., 2010. — С. 381–404.

³ *Сас П.М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. — К., 2006. — С. 212–215; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования: В 2-х т. — К., 1883–1898. — Т. 1. — С. 276; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 517.

⁴ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 165.

⁵ *Кулиш П.А.* Материалы для воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — С. 215, 234; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 518–526; *Baranowski B.* Polska a tatarszczyzna w latach 1624–1629. — Łódź, 1948. — S. 29–38; *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К. — Запоріжжя, 1998. — С. 158–161; *Нариси з історії дипломатії України.* — К., 2001. — С. 107–112.

⁶ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства... — С. 238–280.

⁷ *Флоря Б.Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. — С. 52–59; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2004. — Вип. 4. — С. 223–224.

⁸ *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. — Lwów, 1865. — Т. I. — S. 148–149; *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1904. — Кн. 4. — Т. 9. — С. 124–134; *Голубуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 77–92; *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV–XVIII вв. / Материалы научной конференции. — Запорожье, 1993. — С. 44–45.

⁹ *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М. — Л., 1948. — С. 390–391; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 179–180; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657. — Харків, 2003. — С. 53–56.

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 165–176; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 180, 189; *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — 1975. — № 3–4. — С. 22–27; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 165–176; *Галенко О.І.* Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. — 1783) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 245–255; *Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 (далі — ДБХ) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич.* — К., 1961. — С. 396–398. — № 288.

¹¹ *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 180, 189; *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина. — С. 22–27; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII ww. — Warszawa, 1987. — S. 168; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 165–176.

¹² ДБХ. — С. 126–133. — № 67–69; *Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Київ–Відень, 1920. — С. 19; *Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.*

(далі — ДОВ). — К., 1965. — С. 270–286. — № 104–109; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2. — Львів, 1990. — С. 105–107; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 94–96.

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. VIII. — СПб., 1875. — С. 350. — № 33.

¹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 73.

¹⁵ *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 177–192; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92–93; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом. — С. 225; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... — С. 127.

¹⁶ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII: Матеріали до історії української козаччини / Вид. М. Кордуба. — Т. V. — Львів, 1911. — С. 164. — № 167.

¹⁷ ДБХ. — Додатки. — С. 626–628. — № 2.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція»... — С. 93.

²² *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом... — С. 227–228.

²³ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Кн. 5. — СПб., 1905. — С. 606; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940. — С. 139; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 288; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К. — Нью-Йорк, 2003. — С. 50–65; *Чухліб Т.* Чорноморська політика гетьмана Богдана Хмельницького: історичні реалії, історіографічна дискусія та геополітичні перспективи // Українська орієнталістика. — Вип. 2–3. — К., 2007. — С. 125–131.

²⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 496. — № 200.

²⁵ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 496. — № 200.

²⁶ ДБХ. — С. 178. — № 107.

²⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — Т. II. — М., 1953. — Т. 2. — № 170. — С. 388.

²⁸ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (далі — НБУ). — Інститут рукописів (далі — ІР). — Ф. II. — Спр. 13698. — Арк. 8, 9; ВУР. — Т. 2. — С. 388. — № 170. — С. 436–437. — № 181.; *Grabowski F.* Ojezyste spominki. — Kraków, 1845. — Т. 2. — С. 107. — № 5. — С. 436–437. — № 181; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Кн. I. — С. 59–61.

²⁹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — № 200. — С. 500.

³⁰ ДБХ. — С. 177–178. — № 107.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. VIII. — СПб., 1875. — № 33. — С. 354.

³¹ ДБХ. — С. 178. — № 107.; Акты ЮЗР. — Т. VIII. — № 33. — С. 354.

³² Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — № 200. — С. 497.

³³ НБУ ІР. — Ф. II. — Спр. 13698. — Арк. 3; Воссоєдинєнє України с Россєєй... — Т. 2. — С. 375. — № 163; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 421–423.

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 350. — № 33.

³⁵ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 498. — № 200.

³⁶ Jkóba Michałowskiego księga pamiętnicza / Wyd. A. Helcel. — Kraków, 1864. — S. 554; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Кн. 4. — Т. 9. — С. 362; *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // Український археографічний щорічник. — Нова серія. — Т. 13/14. — С. 130–131.

³⁷ *Смолий В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — Вид. 3. — К., 2009. — С. 284–285.

³⁸ Jkóba Michałowskiego księga pamiętnicza... — S. 581.

³⁹ Жерела до історії України-Руси. — С. 134. — № 120. — Жерела до історії України. — Т. XVI: Ватиканські матеріали до історії України / Вид. С. Томашівський. — Т. I. — Львів, 1919. — С. 88–89.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 341. — № 33.

⁴¹ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 137–144. — № 127–132.

⁴² Там само. — С. 139. — № 128.

⁴³ Там само. — С. 131.

⁴⁴ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — К., 1908. — С. 45–47. — № 6; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 155–157.

⁴⁵ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 94.

⁴⁶ ДБХ. — С. 204–205. — № 127.

⁴⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 131–132.

⁴⁸ Там само. — С. 132.

⁴⁹ Архив Інституту історії України НАН України (далі — Архив ІУ). — Оп. 4. — Спр. 9. — Арк. 40.

⁵⁰ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 9. — Арк. 40, 43.

⁵¹ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 9. — Арк. 42, 43.

⁵² Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 137.

⁵³ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — С. 8–31; *Николаевский П.* Из истории сношений России с Востоком в половине XVII ст. — СПб., 1882. — С. 22–23; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 95–96.

⁵⁴ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 7.

⁵⁵ ДОВ. — С. 357–359. — № 137; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 214.

⁵⁶ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 7.

⁵⁷ ДОВ. — С. 357–359. — № 137.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ ВУР. — Т. 2. — С. 192. — № 76.

⁶⁰ Архив ІУ. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 7.

- ⁶¹ ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁶² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 131; *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького ... — С. 132.
- ⁶³ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 142.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 132.
- ⁶⁶ Жерела до історії України. — Т. XVI. — С. 94–96. — № 173–175.
- ⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. III. — СПб., 1861. — С. 474.
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ *Рупка J.* Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Z Dějin Vychodni Evropy a Slovanstva* (Festschrift Jaroslav Bidlo). — Прага, 1928. — С. 488–489; *Ibid.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Archiv Orientální.* — Прага, 1930. — Т. 2. — С. 268–272. — № 2; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... — С. 132–133.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ *Рупка J.* Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Z Dějin Vychodni Evropy a Slovanstva* (Festschrift Jaroslav Bidlo). — Прага, 1928. — С. 488–489; *Ibid.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Archiv Orientální.* — Прага, 1930. — Т. 2. — С. 268–272. — № 2; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... — С. 132–133.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ ВУР. — Т. 2. — С. 192. — № 76.
- ⁷⁷ ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13698. — Арк. 10; ВУР. — Т. 2. — С. 383. — № 170.
ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁸² ДОВ. — С. 357–359. — № 137.
- ⁸³ ДБХ. — № 127. — С. 204.
- ⁸⁴ ДБХ. — № 127. — С. 205.
- ⁸⁵ ВУР. — Т. II. — № 76. — С. 188.
- ⁸⁶ ВУР. — Т. II. — № 76. — С. 191.
- ⁸⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 131.
- ⁸⁸ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 94.
- ⁸⁹ ВУР. — Т. II. — С. 185. — № 76.
- ⁹⁰ ДБХ. — С. 205. — № 127.

⁹¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПМК). — Изд. 2-е, доп. — К., 1897. — Т. II. — Отд. III. — С. 585.

⁹² Архів ІУ. — Оп. 3. — Спр. 4. — Арк. 6; Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 149. — № 143.

⁹³ *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького ... — С. 136.

⁹⁴ ДОВ. — С. 373–376. — № 140.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ ДОВ. — С. 373–376. — № 140.

¹⁰⁰ *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940. — С. 139.; Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — № 155. — С. 200; *Смолій В.А. Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... — С. 288; *Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа... — С. 254.

¹⁰¹ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164. — № 167.

¹⁰² Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164. — № 167; *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького... — С. 136.

¹⁰³ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrahamowich. — Warszawa, 1959. — S. 331. — № 344.

¹⁰⁴ Цит. за: *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. — С. 137.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 447, 450, 451, 455; Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164. — № 167. — Жерела до історії України. — Т. XVI. — С. 105, 113.

¹⁰⁷ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 97.

¹⁰⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — С. 54.

¹⁰⁹ *Abrahamowich Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, 1990. — Vol. XIV. — № 1–2. — P. 137–138.

¹¹⁰ *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом... — С. 233.

¹¹¹ *Газін В.В.* Крим — Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері ... — С. 62–72; *Яковлева Т.Г.* Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 14–24; *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану проф. В. Степанкова. — К., 2007. — С. 155–186.

¹¹² *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К. 1994. — С. 274.